कुञ्चितकरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

कूणिका, स्त्री, (कूण् + ण्वुल् टाप् अत इत्वञ्च ।) भृङ्गम् । वीणामूलस्थवंशशलाका । तत्पर्य्यायः । कलिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

कूदरः, पुं, (कुत्सितं उदरं यस्य । ऋतुदोषतः पापोदरजातत्वात् तथात्वम् ।) जातिविशेषः । यथा,—ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

"ब्राह्मण्यामृषिवीर्य्येण ऋतोः प्रथमवासरे ।
कुत्सिते चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्त्तितः ॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितो ह्यृतुदोषतः ।
सद्यः कोटकसंसर्गादधमो जगतीतले" ॥

कूद्दालः, पुं, (कुद्दाल + पृषोदरात् दीर्घत्वे साधुः ।) कुद्दालवृक्षः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

कूप, त् क दौर्ब्बल्ये । (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) अयं षष्ठस्वरी । इति त्रिलोचनः ॥ सप्तमस्वरी । इति कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥

कूपः, पुं, (कु ईषत् आपो यत्र । "ऋक्पूरित्यः" । ५ । ४ । ७४ । ऊदनोरित्यत्र दीर्घनिर्देशादन्यत्राप्यूदिति वा । यद्वा कुवन्ति मण्डूकाः अत्र । "कुपुभ्याञ्च" । उणां ३ । २७ इति पे दीर्घश्च ।) खनामख्यातो जलाधारः ॥ कूया इति पात्कूया इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । अन्धुः २ प्रहिः ३ उदपानम् ४ । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥ अवटः ५ कोट्टारः ६ । इति जटाधरः ॥ कात्तः ७ कर्त्तः ८ वच्चः ९ काटः १० खातः ११ अवतः १२ क्रिविः १३ सूदः १४ उत्सः १५ ऋष्यदात् १६ कारोतरात् १७ कुशेषः १८ केवटः १९ । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये त्रयोदशकूपनामानि ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

"भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते" ॥

इति भावप्रकाशः ॥ तज्जलगुणाः । वातकफनाशित्वम् । अग्निदीपनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तवर्द्धनत्वम् । क्षारत्वम् । शीतकाले उष्णत्वम् । उष्णकाले शीतत्वम् । वसन्तकाले प्रशस्तत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("रूक्षं कफघ्नं लवणात्मकञ्च
सन्दीपनं पित्तकरं लघूष्णम् ।
कूपोदकं वातहरं प्रदिष्टं
हितं न शस्तं शरदो वदन्ति" ॥

इति हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ॥ कूपादिकरणफलादिकं जलाशयतत्त्वधृतादित्यपुराणवचनम् । यथा,—

"सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तड़ागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते ह्यभाययात्" ॥

विष्णौ च । "अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति" । तत्प्रवृत्ते कृतकूपादुत्थिते । विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

"तड़ागकूपकर्त्तारस्तथा कन्याप्रदायिनः ।
क्षीरोपानहृदातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः" ॥

तथा, नन्दिकेश्वरपुराणे ।

"यो वापीमथवा कूपं देशे तोयविवर्ज्जिते ।
खानयेत् स दिवं याति विन्दौ विन्दौ शतं समाः" ॥

तत्संस्कारकर्त्तुरपि फलमुच्यते विष्णौ । यथा,—

"कूपारामतड़ागेषु देवतायतनेषु च ।
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम्" ॥

परं जलशून्यदेशखनने एव प्रतिष्ठा न तु पङ्कोद्धारमात्रे । "अजले जलमुत्थाप्य" इति वचनात् ॥) गर्त्तः । गुणवृक्षः । नदीमध्यस्थितो वृक्षः पर्व्वतो वा । इत्युणादिकोषः । कूपकः । कूपा इति भाषा । मन्मानम् । इति मेदिनी ॥

कूपकः, पुं, (कूपे गर्त्ते कायते प्रकाशते इति । कै + कः ।) नौकागुणबन्धनस्तम्भः । इत्यमरः । १ । १० । १२ । मास्तुल इति भाषा । तैलभाजम् । कूपा इति भाषा । कुकुन्दरम् । उदपानम् । चिता । इति मेदिनी ॥ (शुष्कनद्यादौ जलार्थं कृतो गर्त्तः । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥)

कूपाङ्गः, पुं, (कूपाकारं अङ्गं अस्मिन् ।) रोमाञ्चः । इति शब्दरत्नावली ॥ कूपाङ्गोऽपि पाठः ॥

कूपारः, पुं, (कुं पृथिवीं पिपर्त्ति पूरयति । पॄ + अण् पृषोदरात् उकारस्य दीर्घः ।) अकूपारः । इत्यमरटीका ॥ कूवारोऽपि पाठः ॥

कूपिका, स्त्री, (कूप + संज्ञायां कन् ततष्टाप् अतइत्वञ्च ।) अम्भोगतोपलम् । जलमध्यस्थितपर्व्वतादिः । इति मेदिनी ॥

कूपी, स्त्री, (कूप् + इन् ततो ङीप् ।) पात्रविशेषः । यथा, अजीर्णचिकित्सायां भावप्रकाशः ॥

"भावयेत् सप्तकृत्वस्तच्चणकाम्लजलेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत्" ॥

कूर्म, क्ली, (कोः पृथिव्याः भूमेर्वा उमा कान्तिर्यस्मात् ।) सरोवरः । इति जटाधरः ॥

कूरः, पुं, (वेञ स्यूतौ + भावे क्विप् ऊः । कौ भूमौ उवं वयनं लाति गृह्णातीति । ला + कः । लस्य रः ।) भक्तम् । इति हलायुधः ॥

कूर्चं, क्ली, (कुर्य्यते इति कुर् बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) मलापकर्षार्थकेशादिमुष्टिः । कूँचि इति भाषा । यथा,—नरसिंहपुराणे ।

"ततः समर्पयेत् कूर्चमुशीरादिविनिर्म्मितम् ।
मलापकर्षणार्थं श्रीमन्मूर्त्तेः सन्धितः" ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

"उशीरकूर्चकं दत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
दत्त्वा गोदालजं कूर्चं सर्व्वांस्तापान् व्यपोहति ।
दत्त्वा चामरकं कूर्चं श्रियमाप्नोत्यनुत्तमाम्" ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासस्य ६ विलासे ४८ श्लोकः ॥

कूर्चः, पुं क्ली, (कुर् + चट् निपातनात् दीर्घः ।) भ्रुवोर्मध्यम् । भ्रूद्वयमध्यस्थानम् । इत्यमरः । २ । ६ । ९२ ॥ मयूरपुच्छमुष्टिः । कुशमुष्टिः । इति हरिवंशे पुण्यकव्रतटीकायां नीलकण्ठः ॥ कठिनम् । श्मश्रु । कैतवम् । इति मेदिनी ॥ विकत्थनम् । दम्भः । ज्ञिप्रोपरिभागः । स तु अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यस्य उपरिभागः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्लं वीजम् । इति तन्त्रम् ॥ (यथा, कर्पूरस्तवे "वर्गाद्यं वह्निसंस्थं विधुरतिवलितं तत्त्रयं कूर्चयुग्मम्" ॥ तथा, भैरवतन्त्रे ।

"कालीवीजद्वयं देवि ! दीर्घं हृंकारमेव च ।
चाक्षरी सा महाविद्या चामुण्डा कालिका स्मृता" ॥)

कूर्चः, पुं, (कुर् + बाहुलकात् चट् निपातनात् दीर्घः ।) शीर्षम् । इति धरणी ॥

कूर्चशिरः, [स्] क्ली, (कूर्चस्य शिरः इव शिरोऽस्य ।) अङ्गुलिस्कन्धः । इति हेमचन्द्रः । गुड़मुड़ा इति भाषा ॥ ("गुल्फसन्धेरध उभयतः कूर्चशिरो नाम तत्र रुजा शोफौ" ॥ "द्वेद्वे कूर्चशिरांसि च" ॥ इति सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ॥)

कूर्चशीर्षः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य ।) जीवकवृक्षः । स तु अष्टवर्गमध्यपठितौषधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १४२ ॥ (जीवकशब्दे ऽस्य विवरणं व्याख्येयम् ॥)

कूर्चशीर्षकः, पुं, (कूर्चं श्मश्रु तद्वत् शीर्षं यस्य । कप् ।) जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । (नारिकेलवृक्षः । इति चिन्तामणिः ॥)

कूर्चशेखरः, पुं, (कूर्चमिव शेखरमस्य ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कूर्चिका, स्त्री, (कूर्चाकारोऽस्त्यस्याः । कूर्च + ठन् ।) क्षीरविक्षतिः । क्षीरसा इति भाषा । इत्यमरः । २ । ९ । ४४ ॥ सा द्विधा यथा,—

"दध्ना सह च यत् पक्वं क्षीरं सा दधिकूर्चिका ।
तक्रेण पक्वं यत् क्षीरं सा भवेत्तक्रकूर्चिका" ॥

इति भरतः ॥

("कूर्चिका विक्षता भक्ष्या गुरवो नातिपित्तलाः" ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

सूचिका । सूँच इति भाषा । तूलिका । तुली इति भाषा । कुड्मलः । कुँड़ि इति भाषा । कुञ्चिका । कुँजि इति भाषा । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ॥

कूर्द ड क्रीडायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वां-आत्मं-अकं-सेट् ।) षष्ठस्वरी । ड, कूर्द्दते । इति दुर्गादासः ॥

कूर्द्दनं, क्ली, (कूर्द् + भावे ल्युट् ।) क्रीड़ा । खेला । इत्यमरः । १ । ७ । ३३ ॥

कूर्द्दनी, स्त्री, (कूर्द्दतेऽस्याम् । कूर्द् + अधिकरणे ल्युट् ततो ङीप् ।) चैत्रीपूर्णिमा । सा तु कामदेवोत्सवतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

कूर्पं, क्ली, (कुरं पाति । पा + कः ।) भ्रूद्वयमध्यस्थलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

कूर्पासः, पुं, (कुर्परे शरीरे अस्यते आस्ते वा । अस् + घञ् । पृषोदरात् रलोपः पूर्व्वदीर्घश्च ।) कञ्चुकः । वारवाणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्वार्थे कन् प्रत्ययेनास्योदाहरणं यथा, माघे । ५ । २३ ।

"प्रस्वेदवारिविशेषविषक्तमङ्के
कूर्पासकं क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती" ॥)

कूर्म्मः, पुं, (कुत्सितः ईषद् वा ऊर्म्मिः वेगो यस्य । के जले ऊर्म्मिर्यस्येति वा । पृषोदरात् साधुः ।) जलजन्तुविशेषः । काछिम् इति भाषा । (यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ५८ ।

"यदा संहरते चायं कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" ॥)

तत्पर्य्यायः । कच्छपः २ पञ्चनखः ३ गुह्यः ४ पैञ्च-